

İçindekiler Tablosu

Oğuz Adı ve Anlamı	2
Oğuzların Tarihi	3
Göktürk Hakimiyeti Altında Oğuzlar	3
Göktürklerin Yıkılışı	6
Uygur Hakimiyeti Altında Oğuzlar	7
Oğuzların Yurtları	8
Oğuzların Yaşayış Tarzı	10
Ekonomik Hayatları	11
Dini İnanışları	11
Başka Gelenek ve Görenekleri	13
Dipnotlar	13
Kaynaklar	17

Dr. Cem TÜYSÜZ

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Tarihi Türk yurdu, doğuda Tula ve Tüngelik'in yukarı boylarına, kuzeyde Baykal, Kem Irmağı ve Tannu (Ola) dağlarına, batıda Altaylar'a ve güneyde de Gobi çölüne kadar uzanıyordu. Türklerin ilk temsilcisi Hunlar, onları takiben Sien-Piler ve Juan-juanlar bu tarihi Türk yurdunda varlıklarını sürdürdüler. Bir müddet sonra bu tarihi coğrafyada siyasî şartların değişmesiyle beraber Göktürkler, Tokuz Oğuz, On Uygur, İki Ediz, İzgil, Tarduş ve Tölis gibi Türk budunları da siyasî varlıklarını sürdürdüler.¹

Birçok budundan oluşan Göktürk İmparatorluğunun hakimiyeti altındaki asli unsurlarından biri de, VII'nci yüzyılın ikinci yarısı ile VIII'inci yüzyılın birinci yarısında Tula Irmağı boylarında yaşayan ve dokuz boydan meydana gelen Dokuz-Oğuzlardı.

Oğuz Adı ve Anlamı

Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türklerinin ataları olan, Oğuzların, adının anlamı hakkında kaynak eserlerde bilgilere rastlanılmamaktadır. Oğuz adı hakkındaki en eski bilgilere İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han Devri'nde, (1295-1304) veya Gazan'ın halefi Olcaytu Han zamanında yazılmış olan Oğuz Kağan Destanı'nda² ilk süt anlamında ki ağız, Oğuz şeklinde karşılaşılmaktadır.³ Bu nedenle bazı bilim adamları "Oğuz" adının buradan geldiğini düşünmüşlerdir.⁴

"Oğuz" adının anlamı üzerindeki diğer fikirler ise;

- F. Erdman : Oğuz=boğa,
A. Vambery : Oguz=Oxus (nehir),
J. Marquart : Uz=adam,oq+uz=oklu, okçu,
Pelliot : Oğuz/Oguş=klan, Aile, kabile ve Uguz/aguz/agız=ilk süt,
P. A. Boodberg : Ugur/Oguz=boynuz,
D. Sinor : Oguz/ögüz=öküz,
O. Pritsak : Oq<oqu+z=kabile,
L. Bazin : Oguz/oguş=genç boğa, tosun,

J. R. Hamilton; oguz/oguş=klan, kabile,sıralanabilir.⁵ Bunların dışında ilim aleminde en fazla rağbet gören fikir, Gy. Nemeth tarafından ortaya atılmıştır. Gy. Nemeth'e göre, Oğuz kelimesi Türkçe'de aynı zamanda 'kabile' (bir siyasî kuruluşa bağlı kabile) manasına gelen 'ok' sözüne eski Türkçedeki çoğul eki 'z'⁶ ilavesiyle türemiş (ok+uz) olup, kabileler demektir. Gy. Nemeth'in bu izah tarzının, bazı itirazlara rağmen doğru olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. Oğuz kelimesinin Çinceye "kabileler" diye çevrilmesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Anlaşıyor ki, "Oğuz" adı aslında "ethnique" bir isim olmayıp, doğrudan doğruya, "Türk kabileleri" manasını ifade eden bir kelimedendir ibarettir.⁷

"Oğuz" adına Barlık çayı kıyısındaki Yenisey kitabelerinde rastlanmaktadır. Bu kitabelerde "Altı Oğuz budunda" sözü geçiyor. Kitabe "Öz Yigen Alp Turan" adlı bir beye dairdir.⁸ Böylece Oğuzlar bu kitabenin yazıldığı zamanda "altı boy" halinde Barlık Irmağı kıyılarında

yaşamakta idiler; başlarında da "Öz Yigen Alp Turan" adlı bir beyleri olup, bu bey henüz delikanlılık çağının ilk yıllarında ölmüş idi. Yenisey kitabelerinin Orhun'dakilerden daha eski bir zamana (VI'ncı ve VII'nci yüzyıla) ait olduğu umumiyetle kabul edilmiştir. Buna göre, Oğuzların, Göktürklerin kuzeydeki yurtlarına gelmeden önce, Barlık ırmağı kıyılarında yaşadıkları ve o zaman altı boydan oluştukları söylenebilir.⁹

Oğuz, adına Çin kaynaklarında, M.Ö. II'nci yüzyıla ait, O-kut adında bir kavim (o zaman Türk adı yoktu) zikredilmiştir. Bu ad Türkçe, "Oğur" isminin Çincedeki şeklidir ki, Türkçede 'z' sesini 'R' telaffuz eden Türk topluluklarının söyleyiş farkından ileri gelmiştir. Yani Oğuz adının R Türkçesindeki ifade tarzıdır. Çin kaynaklarında O-kutların yeri olarak gösterilen Tarbagatay-Kobdo bölgesi, bilindiği gibi, Türk sahasıdır.¹⁰

Oğuzlar, Orhun kitabelerinde adı çok geçen Türk kavimlerinden biridir. Bu kitabelere göre Oğuzlar, Göktürk Kağanlığı'nın dayandığı başlıca iki unsurdan biri olarak görünmektedir.¹¹ Göktürk hükümdarı Bilge Kağan kitabelerinde, Türk ve Oğuz kavim ve beğlerine hitap eder ve "Tokuz Oğuz budun kentü budunun erti"¹² der. Bu ifade sadece siyasî bir ilişkiyi ifade etmektedir. Çünkü Orhun kitabelerinde Türk adının kavmi bir anlamda kullanıldığı açıktır. Yani gerek Göktürk kitabelerinde, gerek Uygur Kağanı'nın Türkçe kitabesinde (Şine-Usu) geçen "Türk-Budun" ifadesi yalnız kağanların çıktığı ve onların başlıca dayandıkları kavmi ifade etmekte olduğu gibi, "Türk Bilge Kağan" ifadelerindeki "Türk" kelimesi de kağanın kavmi menşesini göstermektedir.¹³

Oğuzların Tarihi

Göktürk Hakimiyeti Altında Oğuzlar

"Büyük Hun" İmparatorluğu'ndan sonra, her bakımdan temsil ettiği Türk kültürü itibariyle ikinci Türk İmparatorluğu niteliğinde olan Göktürk Hakanlığı, "Türk" sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak kullanmakla, bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibiry'a'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı hariç, Türk asıllı bütün kütelleri kendi idaresinde birleştirmiştir.

VI'nci yüzyıldan itibaren Göktürk Hakanlığı'nda toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı, 630'da başlayan fetret devresinde, diğer birçok, Türk boyları gibi, kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde "Dokuz-Oğuz Kağanlığı'nı meydana getirmişlerdir.¹⁴

Göktürklerin en başta gelen hasımları, aynı etnik zümreye dahil olan,¹⁵ Tula (Tuğla) başında oturan Oğuzlar idiler. Şimdi Moğolistan denilen eski ve tarihi Türk yurdunda VII'nci yüzyılın ikinci yarısının ortalarından en güçlü siyasî kuvveti Oğuzlar meydana getiriyordu. Ötüken de onların idaresinde idi. Bu sırada başlarına geçmiş olan hükümdarları "Kağan" unvanını taşıyordu. Bu, Baz Kağan idi. Fakat, Oğuzlar tek başlarına Göktürkler ile baş edemeyeceklerini bildiklerinden müttefikler aramışlar ve bu amaçla güneyde Çin'e, Kunı boyunun başı Senün'ü, doğudaki Kitaylara da Tonra boyunun beyi Esim'i gönderdiler. Bunu zamanında haber alan Göktürkler Tonyukuk'un teklifi üzerine harekete geçip Tula kıyısında Oğuzlar ile karşılaştılar. Yapılan "İnekler Gölü" savaşında Oğuzlar yenildiler. Birçokları ırmağa düşüp boğuldular, birçokları da kaçarken öldürüldüler. Bu yenilgi üzerine Oğuzlardan hayatta kalanlar itaat ettiler. Bu önemli başarıdan sonra Ötüken'e gelen Göktüklere, etraftaki toplulukların hepsi gelip bağlılıklarını bildirdiler. Böylece Göktürk

Devleti yeniden kuruldu. (682).¹⁶

Oğuzların başındaki Baz Kağan'ın Tula Savaşı sonunda ne olduğu üzerinde bilgi yoktur. Yalnız Tonyukuk'un kitabesinde İl Tiriş Kağan anlatılırken, O'nun Oğuzlarla beş defa savaştığı¹⁷ ve Baz Kağan'ın İl Tiriş Kağan için balbal diktirdiği¹⁸ bilgisine rastlamaktayız.

İl Tiriş Kağan dokuz yıllık bir hükümdarlıktan sonra 691 yılında hayata gözlerini yumdu. O, başlıca Çinliler (17 defa), Kıtaylar (7 defa) ve Oğuzlar (5 defa) ile savaşmış olmakla beraber zamanı devletin teşkilatlanma devrini teşkil eder. Taşındığı İl Tiriş unvanı ülkeyi toplama, devleti düzenleme, kurma manalarına gelmektedir. Bu arada Oğuzlar, Tarduşlar, Tölisler, Uygurlar, İzgiller, Edizler, Karluk ve Basmıllar devlete bağlandılar. Bunlardan Tarduşlar hanedanı azasından şad, Tölisler de yabgu unvanlı tiginlerin idaresine verildiler. Uygur, Karluk, İzgil ve Edizlerin başbuğları kendilerinden olup, bunlar, İl-Teber unvanı ile anılıyorlardı. Dokuz Oğuzlara gelince onlar doğrudan doğruya devletin dayandığı ikinci bir güç olarak Göktürklerin yanında yer aldılar.¹⁹

İlteriş Kağan'ın iki oğlu vardı. Bunlar Bilge Kağan ile Köl-tigin Kağan kerdeşlerdi. Fakat bunlar babalarının ölümünde çocuk yaşta olmalarından dolayı İlteriş'in ölümünden sonra yerine kardeşi Kapağan Kağan geçti.²⁰

Kapağan Kağan dönemi büyük fetihlerin yapıldığı bir dönemdir. 699'da Kapağan Kağan batıya bir sefer düzenledi. Bu seferde On oklar kontrol altına alındılar.²¹ Kapağan Kağan batı seferinden döner dönmez Çin ile mücadeleye başladı ve 701-706 yıllarında iki Çin ordusunu da ağır mağlubiyete uğrattı.²²

Fakat, çok geçmeden Çinliler, Kırgızlar ve On oklar arasında bir ittifak meydana getirildi. Müttefikler kendileri harekete geçince Oğuzların da isyan çıkaracaklarını bekliyorlardı. Bu ittifakı haber alan Göktürkler üç müttefikinin ortak saldırılarından kaygılandılar. Bunu önlemek için 710 kışında Kırgızlar üzerine bir sefer düzenlendi. Sefere Kapağan Kağan "ayguçusu" Bilge Tonyukuk ve Köl-tigin katıldılar. Kögmen Dağı'nın (şimdi Tannu Ola) yolu karla kapandığı için ancak bir atının gidebileceği başka bir yoldan büyük sıkıntılar çekilerek gidildi. Kırgızlar devlete bağlandıktan sonra, ünlü Kögmen Dağı dolanılarak Ötüken'e dönüldü. Fakat aynı yılın (710) yaz aylarında On Oklar üzerine yüründü. Çünkü, Türgiş Devleti'ni diriltmiş olan Soku ordusunu Yarış Yazısı'nda toplamıştı. Göktürk ordusunun başında Kapağan'ın oğlu İnel Kağan, Tarduş Şad, Bilge Kağan, Köl-tigin, Tonyukuk ve Apa Tarkan olmak üzere seçkin kişiler bulunuyordu. Tonyukuk'un teklifi üzerine Altun Yış (Altay Dağları) aşıldı, İrtiş Ögüz geçildi. "Tün katılarak"tan atmadan²³ Bolçu'ya ulaşılarak orada ilk başarılar elde edildi. Ertesi gün Soku Kağan kumandasındaki Türgiş ordusu Yarış Yazısı'ndan, Bolçu'ya geldi, sayıca Göktürk ordusunun iki katı olduğu halde, yenildi. Soku, yabgusu ve şadı ile birlikte hayatını kaybetti. Köl-tigin Bolçu Savaşı'nda kahramanlıklar göstermiş, Kağan So-ku'nun Buyruk'u (yani, saray beyi) Az Tutuk'u tutsak almıştı. Bu başarı ile, On oklar düzene sokuldular Bu arada gelerek bağlılıklarını bildiren Kara Türgişler de Tabar'da yerleştirildiler.

Kapağan Kağan Devri'nde, 25 sefer yapılmış ve 13 defa savaşılmıştı. Bu seferlere Dokuz Oğuzların da iştirak ettiği şüphesizdir.²⁴

Fakat, 714 yılından itibaren budunlar birbiri arkasından devlete isyan etmeye başladılar. Karluklar 712 yılında isyan ettiklerinde Çuş Başu bölgesinde savaşıldı. Onlar 714 yılında tekrar ayaklandılar. Tamak İduk Baş bölgesinde kesin bir yenilgiye uğrattılan Karluklar

Çin'e göç edip himaye istediler.²⁵

715 yılında meydana gelen ayaklanmalar, yaygın ve devleti temelinden sarsan bir hale dönüştü. Aynı yıl (715) Oğuzlar ve Edizler ile de savaşıldı. Edizler iki boylu bir budun idiler. Onlar da isyan bayrağını kaldırmışlardı. Fakat, Edizler, Kuşgalak'ta ağır bir yenilgiye uğradılar.²⁶ Bunun üzerine Edizlerin İl-Teber'i, Kapağan'ın güveyisi ile diğer birçok başbuğ Çin'e sığındılar. Bunun yanında 10.000 çadırlık bir topluluk vardı. Fakat çok geçmeden Kapağan Kağan'ın öldürüldüğü,²⁷ yerine Bilge Kağan unvanı ile yeğeninini geçtiği, Tonyukuk'un da Bilge Kağan'ın danışmanı olduğu haber alındı. Bu başbuğlar Bilge Kağan'a ve Tonyukuk'a güvenip yurtlarına döndüler ve Bilge Kağan'a bağlandılar.²⁸

Oğuzlar ile 715-716 yılları arasında dört savaş yapıldı: İlk savaş Toğu Balık'ta vuku buldu. Toğu Balık'ın Tula ırmağı kıyısında bir şehirdi. İkinci savaşta Andırğu'da yapılmış, bundan da kesin bir sonuç elde edilememiştir. Üçüncü savaş, Çüş Başı'nda vuku bulmuştur. Bu savaşta Oğuzların Tonra boyundan Alpagut ile 10 akrabası tutsak alındılar. Hanedandan Tona Tigin'in yug töreninde (715 Şubat-Mart) bu tutsakların hayatlarına son verildi.

Dördüncü savaş Ezgenti Kadaz da yapıldı, fakat Göktürkler önemli bir başarı elde edemediler.

Göktürkler kışı (716 yılı kışı) Amgı Kurgan'da (kalesinde) geçirdiler. Bu esnada "yut"²⁹ (hayvan kırımı) çıktı. Fakat bu yut korkulacak derecede değildi. Bu sebeple bahar gelince, Köl-tigin Oğuzlar üzerine ordu göndermiş, kendisi karargahta kalmıştı. Çok geçmeden Oğuz askerleri karargahı bastı, Köl-tigin ancak büyük gayretler sarfederek Oğuzları uzaklaştırdı. Önemli bir tehlike bu sayede atlatılmıştı.³⁰

Bu harekattan kısa bir süre sonra Oğuzların üzerine varılıp obaları yağmalandı ise de, onlar Tokuz Tatar ile birlikte toplanıp yeniden saldırdılar. Ağu'da iki defa çetin savaşlar oldu. 716 yazında, Oğuzlar ve Tatarlar bozguna uğrayarak kaçtılar.

Bütün bu gelişmeler olurken Kapağan Kağan, Bayırkular tarafından 22 Temmuz 716'da öldürüldü.³¹ Türklerde hükümdarlık veraseti meselesinin kesin bir sonuca bağlanamaması, burada da kanlı bir mücadelenin çıkmasına neden oldu. Mücadelenin sonucunda sadece Kapağan Kağan'ın oğlu İnel Kağan ve yakınları hayatlarını kaybetmekle kalmadılar, aynı zamanda İnel Kağan'ın taraftarı olan topluluklar da yurtlarını terketmek zorunda kaldılar, bazıları da Çin'e sığındılar. Aynı yılda Bilge Kağan, Yukarı Selenga boylarında yaşayan Uygurlar üzerine yürüdü. Kargan'da yenilen Uygurlar Ormana çıktılar. Uygur El-Teberi ise yüz kadar adamı ile doğuya doğru kaçarken, Bilge Kağan'da ele geçirdiği "Yılıkı"³² ile aç Türk budununu doyuruyordu.³³ Oğuzlar 717'de Çin'e saldırdılar, Kağan harekete geçtiyse de bir varlık gösteremedi.³⁴

Bu olaydan sonra da kitabelerde Oğuzlarla ilgili herhangi bir olaydan söz edilmemektedir. Yalnız 726 veya ona yakın bir tarihte dikildiği sanılan Tonyukuk kitabesinde Türk Bilge Kağan'ın Türk Sir budununu, Oğuz budununu besleyip oturduğunun yazılması³⁵ Oğuzlar'ın Çinden dönüp Bilge Kağan'ın idaresine girdiklerini gösterdiği gibi, Bilge Kağan'ın da Köl-tigin için diktirdiği kitabede Oğuz budunu ve beylerine hitap etmesi³⁶ Oğuzların Kağan'a bağlılıklarının sürdüğünü göstermektedir.

27 Şubat 731'de 47 yaşında, Köl-tigin Kağan ve onun ölümünden dört sene sonra da kardeşi Bilge Kağan 25 Kasım 734'te hayata veda etti. Bu ani ölümler ve kendilerinden

sonra yetenekli ve tecrübeli devlet adamlarının olmaması Göktürk Kağanlığı'nın sıkıntılı bir döneme girmesine sebep oldu. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine Yi-Yen (Bilge Kağan) geçti. Yi-Yen Kağan Dönemi Göktürkler için iç siyasî çekişmelerin başlangıcı oldu. Bu iç mücadeleler Göktürkleri zayıf düşürüp dahili ve harici düşmanların faaliyetlerinin artmasına sebep oldu.³⁷

Yi-Yen Kağan, Çin kaynaklarına göre, 8 yıl Kağanlık yapmıştır. Yerine geçen kardeşi Bilge Kutluğ, 'Kağan' unvanını taşıdı. Çin imparatoru da ona Tenri Kağan unvanını verdi. Fakat bu Kağan çok genç olduğu gibi, dirayetli devlet adamlarından da mahrumdu, bu durum güvensizlik ortamının doğmasına sebep oldu. Bu arada Kağan'ın sol kol (doğu) ve sağ kol (batı) valileri olan amcaları da ayaklandılar. Her iki kumandan da şad unvanını taşıyordu. Kutluğ Kağan bunlardan sağ kol valisini bertaraf edebildi ise de sol kol valisine yenildi ve hayatını kaybetti. Sol kol valisi tahta Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu çıkardı. Fakat yine hanedandan Ku-to Yabgu onu öldürüp kendi kardeşini yerine geçirdi. Sonra kardeşini de aynı akibete uğrattı ve kendisini Kağan ilan etti.³⁸

742 yılında Uygurlar, Karluklar ve Basmıllar anlaşıp birlikte Göktürlere saldırdılar. Mağlubiyet kaçınılmazdı. Ku-to Yabgu öldürüldü. Bilge Kağan'ın Oğuşum (akrabam) dediği, Basmıl İduk Kutu, Göktürk Devleti'nin sona erdiğini kabul edip 'Kağan' unvanını aldı. Bunun üzerine Uygur ve Karluk el teberleri de Yabgu unvanını taşımaya başladılar (Yabgu, Kağan'dan sonra en yüksek unvandır. Yabgudan sonra da şad unvanı gelmektedir).³⁹

Bu ağır yenilgiye rağmen, Göktürkler de kendilerini toparlayıp Kutluğ Kağan'ı öldürmüş olan sol kol valisinin oğlunu tahta çıkardılar. Bu, Ozmış Kağan unvanı ile anıldı. Çin imparatoru Ozmış Kağan'dan, kendisine tâbi olmasını istedi ise de Kağan bunu kabul etmedi. Çin imparatorunun kışkırtması üzerine üç müttefik yeniden Göktürklerin üzerine yürüyüp onları ikinci defa mağlup ettiler. Ozmış Kağan Ötüken'e çekildi. Fakat sağ kol yabgusu ve Ko-la-tu adlı diğer bir yüksek mevkili birinin 5000 çadırılık halk ile Çin'e göç etmeleri Ozmış Kağan'ı büsbütün zayıf düşürdü. Bu yüzden Basmıl başbuğunun hücumuna dayanamadı; kurtulamayıp 744 yılında hayatını kaybetti. Genç Ozmış Kağan'ın bahtsız başı Çin imparatoruna gönderildi.⁴⁰

Her ne kadar Ozmış Kağan'ın kardeşi Po-mey, Hu-lung-lu unvanı ile tahta çıktı ise de Göktürklerin mühim bir kısmı veya çoğu ümitsiz idiler. Bu sebeple onlar, Göktürk hanedanından gelen ve kendisini kağan ilan etmiş olan Basmıl İduk-Kut'un kağanlığını kabul ettiler.

Fakat Uygur ve Karluk il-teberleri aynı şeyi yapmadılar ve İduk-Kut'un kağanlığını tanımadılar ve onun üzerine yürüdüler. Bu mücadelede Basmıllar ağır bir yenilgiye uğradılar. Başbuğları da ölenler arasında idi (745). Zaferin kazanılmasında Uygurlar daha önemli rol oynadıklarından başbuğları, Köl Bilge, kağan unvanını aldı. Bunu takiben Köl Bilge Han, Göktürk Po-mey Kağan'ı da ortadan kaldırıp Ötüken'e yerleşti (745).⁴¹

Göktürklerin Yıkılışı

Ozmuş Kağan henüz hayatta iken batı yabgusunun 5000 çadır ile Çin'e göç ettiğini daha önce belirtmiştik. Po-mey Kağan'ın da öldürülmesinden sonra Bilge Kağan'ın eşi Tonyukuk'un kızı, Kutluğ Po-fu Katun, kalabalık bir Türk topluluğu ile Çin'e sığınmış, imparatorun da hüsn-ü kabul görmüştü.⁴² Halbuki Bilge Kağan budununa; "Tabgaç

buduna gitme gidersen yok olursun”, demişti. Çin’e giden Türklerin yanında Oğuzlardan da bir topluluğun bulunduğu Uygur İl İtmış Kağan’ın, Şine Usu kitabesinde ifade edilmektedir.⁴³ Göktürklerin şüphesiz hepsi Çin’e gitmediler. Bir kısmı Uygurların idaresinde kaldığı gibi onlara mensup bazı kollarda şüphesiz başka yerlere göç ettiler. Çin kaynaklarında X. yüzyılın birinci yarısında Göktürklerden (Tou-kioue) yeniden söz edilir. 926 ve 928 yıllarında Göktürklerin başbuğları armağanları ile bizzat Çin sarayına gelmişler. 931-941 yıllarında da elçiler göndermişlerdir. 941 yılından sonra Türklerden bir daha haber alınamamıştır. Çünkü bu tarihte onlar son derecede zayıf bir duruma düşmüşlerdir. Çin kaynaklarında bu son Göktürklerin yurtları hakkında bilgi verilmemektedir.⁴⁴

Orta Asya Türk tarihinin en parlak dönemini oluşturan dönem Göktürkler Dönemi’dir. Göktürk İmparatorluğu Türklerin Orta Asya’da kurdukları en büyük devlet olduğu gibi Türk soyuna mensup hemen bütün topluluklarda bu devletin bayrağı altında toplanmışlardı. Bu dönemde Türk soyu Orta Asya’nın batı bölgelerinde, bilhassa Issık Göl çevresi ile Çu ve Talas ırmakları bölgesinde yurt tutarak, bu bölgeleri Türkleştirmişlerdir.⁴⁵

Uygur Hakimiyeti Altında Oğuzlar

Göktürk Devleti, Uygur, Basmil ve Karlukların ortak hareketleri sonucu zayıflamış, 745’de Uygurlar tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Uygurlar, Karluk ve Basmillar gibi, Göktürk hakimiyeti altında bulunan bir Türk kavmi olup, Başbuğları "el-teber" unvanını taşıyordu.⁴⁶ Uygurlar Devri’nde Tokuz Oğuzlara gelince, bu elin Uygurların yanında yer alarak, onların gerek Göktürkler ile, gerek eski müttefikleri olan Basmil ve Karluklar ile mücadelelerinde önemli bir rol oynadıkları bilinmektedir. Uygur Kağanı Moyunçur’un Türkçe kitabesinde, devletin dayandığı başlıca unsur olarak "On Uygur Tokuz Oğuz budon"⁴⁷ belirtilmektedir. Moyunçur, daha şehzadelikinde, Tokuz-Oğuzların başında olarak, babası Kül Bilge Kağan’ın seferlerine katılmıştır.⁴⁸ Kitabelerdeki bu bilgilerden, Oğuzların, Uygur Devleti içindeki mevkiileri Göktürk Devleti’ndeki gibi olmuştur; yani Oğuzlar nasıl "Türk Budonunun" yanında Göktürk Devleti’nin dayandığı ikinci bir unsur idiler ise, Uygur Devleti’nde de, On Uygurların yanında, aynı mahiyette, bir rol oynamışlardır. Bu Oğuzlar Göktürk Devleti’nde olduğu gibi Uygurlara karşıda zaman zaman isyan ettikleri görülmektedir. Oğuzlar, Göktürkler Devri’ndeki eski müttefikleri Tokuz-Tatarlar ile birleşerek, Moyunçur’a karşı cephe almışlardır. Moyunçur Oğuzlar ile Selenga boylarında birkaç defa savaşmak zorunda kalmıştır.⁴⁹ Oğuzların, Moyunçur’a karşı bir defada Kırgızlar ile anlaşmışları ve Çikleride bu anlaşmaya dahil ettikleri sanılmaktadır.⁵⁰

Yine Şine-Usu kitabesinden anlaşılıyor ki, Oğuzların bir kısmı Göktürkler ile Çin’e gitmişler ve Moyunçur’un Basmil ve Karluklar ile savaşları esnasında Türk İline geri dönmüşlerdir. İslam coğrafyacılarının Beş Balık bölgesinde yaşayan Uygurları "Tokuz-guzz" adıyla anmaları onların Uygurlar ile oraya gittikleri fikrini doğrular. Fakat Beş Balık bölgesindeki Uygurlar kendilerine yalnız, "Uygur" demekteydiler. Buna göre X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının bunlara "Tokuz-guzz" demelerinin Uygurlar ile Oğuzların, Orhun bölgesinde birlikte yaşadıkları dönemden ileri gelmekte olduğunu kanıtlar.⁵¹ Dokuz Oğuzların Uygur Devleti’nin yıkılmasından sonra batıya doğru göçerek Sır-Derya kıyılarına ve onun kuzeyindeki bozkırlara gelip X. yüzyılda "Oğuz" adıyla karşımıza çıkmışlardır. Çünkü bu Oğuzların Batı Göktürk ulusuna (On-Oklar) dahil olduklarına dair bir bilgi yoktur. Türgiş Kağanı’nın (Sulu), Köl-tiginin "yuğ" törenine gönderdiği iki temsilciden birinin adı "Oğuz Bilge" olup, buradaki Oğuz sözü kavmi bir anlamda kullanılmıştır. Diğer taraftan Sır-Derya bölgesindeki Oğuzların, bölgeye doğudan geldikleri bilinmektedir. Onlar, Abbasi

Halifesi Mehdi zamanında Maverâünnehir'e, Türk yurdunun en uzak bölgesinden gelmişlerdir. Bu bölge Peçeneklerin yurdu olup, Oğuzların onları yerlerinden ettikleri anlaşılmaktadır.⁵² Bunlardan başka Tokuz-Oğuzların 820-821 yıllarında Uşruşana'ya bir akın yaptıkları ki bu da Tokuz-Oğuzların batıya doğru göç ettiklerinin bir delilidir.⁵³

X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar, Seyhun bozkırları ile o civardaki Karacuk (Fârâb) ve Sayram (İsficâb) şehirleri havalisinde görünüyordular. İslâm coğrafyacılara (El-Belhî, İstahrî, İbn Havkal) ve Hudûd'ul-Âlam'a göre, Oğuzların sahası batıda Hazar Denizi'ne (bu denizin doğusundaki yarımada bu sebeple Türkçe Mankışlak adını almıştır), güneyde Gürgeç şehri ile, bunun kuzeybatısındaki Cit kasabasına ve Aral gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına; Maverâünnehir'de Buhara'nın kuzeyine, Karacuk Dağları'nın eteğindeki Sabran şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk Dağlarından Hazar'a kadar uzanan yarı çöle "Oğuz Bozkırı" (Mafâzat'ul-Guziya) denilmekte idi.⁵⁴ Buralarda Yeni- kent, Karacuk, Cend, Suğnak, Karnak, Süt-kent, Barçınlıg-Kent vb. adlı Oğuz şehirleri vardı.⁵⁵

Oğuzların Yurtları

X. yüzyılın birinci yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun (Göktürkler Devri'ndeki Yincü Ögüz) ırmağının orta yatağındaki Fârâb (XI'inci yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) ve İsficab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. İstahrî ve diğer coğrafyacıların eserlerinden oğuz ülkesinin batı, güney ve doğu sınırları hakkında kesin bir fikre varılabilir. Buna göre, Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne dayanıyordu. X. yüzyılın başlarında o zamana kadar meskûn olmayan Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Siyah-Kûh (Kara-Dağ) yarımadası Oğuzlar tarafından işgal ve iskan edilmiş, bundan dolayı bu yarımada Mangıslağ adını almıştır.⁵⁶ Güneyde İslâm ülkeleri ile olan sınıra gelince, güneybatıda yani Harezm ülkesinde sınır Curcan (Gürgeç) ve bilhassa bu şehrin kuzey batısındaki Cit (Jit) kasabasından başlıyordu. Aral gölünün güneyindeki Baratekin'de sınır kasabalarından idi. Maverâünnehir'de sınır Buhara'nın kuzeyindeki çölden başlayarak İsficab bölgesine kadar uzanıyordu. Seyhun'un sol kıyısında, Karaçuk Dağları'nın eteğinde ve Yesi'ye bir günlük mesafede bulunan Savran (Sabran), Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehri idi. Seyhun, Savran'dan az ileride Oğuz ülkesine giriyordu.⁵⁷

Oğuz ülkesinin kuzey sınırına gelince X. yüzyıl. İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Oğuz sınırını bu yönde İtil ırmağının meydana getirdiğini belirtir.⁵⁸

Ayrıca, İbn Fadlan, 921 yılında Bolgar'a giderken Cim (Emba) ırmağının ötesinde Oğuzları görmemiş, buna karşılık Yayık'ın batısında Peçeneklerle karşılaşmıştı.⁵⁹ Aşağı Seyhun ile Aral'ın kuzeyindeki çöl bölgesine Oğuz çölü (Mefâzâtu'l Guzziyye) denilmekteydi.⁶⁰ Oğuzlar ise bu çöl bölgesine "Kara-Kum" demekte idiler.⁶¹

Göktürklerin Seyhun ırmağı'na "Yincü Ögüz" (İnci Irmağı) dediklerini biliyoruz. X. yüzyıl kaynaklarında ise aynı ırmak Nehrü-ş-Şâş (Şâş= Taşkend ırmağı) adıyla anılıyordu. İrmak, daha sonraları "Âb-ı Benaket", "Âb-i Hocend" gibi, adlar ile de anılmıştır. Oğuzlar ise Seyhun'dan sadece "Ögüz" (ırmak) adıyla söz ediyorlardı. Müslüman alimler ise Amu Derya'ya, "Ceyhun" ve Sır-Derya'ya, "Seyhun" isimlerini koydular. Moğol hâkimiyeti Devri'nde "Sir" adı kullanıldı. Kazaklar ırmağı "Sir" suvi şeklinde anmışlardır. Amu Derya adına bakılarak buna da "Sir Derya" denilmiştir.⁶²

Seyhun'un aşağı ve kısmen orta yatağındaki derinlik, İrmak gemiciliğine uygundu. X. yüzyılda,

ırmağın ağzına yakın yerdeki Oğuz yabgularının başkenti Yeni Kent'e gemilerle tahıl götürülmekteydi.⁶³ Irmak genellikle kışın donar ve uzun müddet buzlar çözülmezdi. Bundan dolayı, kervanlar Seyhun'u kolayca geçerlerdi. Seyhun'un döküldüğü Aral Gölü'ne Oğuzların ne ad verdikleri bilinmemektedir. İslâm tarihçileri bu tuzlu göle "Buhayratu Harezmi" (Harezmi Gölü) demektedirler. Aral (ada) adı son yüzyıllarda konulmuş bir isimdir.⁶⁴

Seyhun'un aşağı yatağı, iki yakası da düzlükten oluşan tam bir bozkır bölgesinden oluşmaktaydı. Burada ırmağın iki kıyısında sık sık geniş ve yoğun sazlıklar, kamışlıklar ve bataklıklar görülür. Irmak kamışlardan yapılan sallarla da geçilirdi.⁶⁵

Bozkır bölgesi, ırmağın ağzından doğuya doğru takriben 400 km. devam etmekteydi. Sonra ırmağa paralel olarak dağlar başlar ve İsficab'ın (Sayram) kuzeyine kadar uzanmaktaydı. Bu güzel görünüşlü sıra dağlar Oğuzların ünlü dağları olan Karaçuk Dağlarıdır.⁶⁶

Ermeni Kralı Hetum, 1255'de Moğolistan'dan dönerken bu dağları görmüş ve Selçukluların Anadolu'ya buradan geldiklerini duymuştu. Karaçuk Dağlarının adı Timur hakkındaki zafernameelerde görüldüğü gibi, Ebu'l-Gazi'nin naklettiği Türkmen rivayetlerinde de geçer.⁶⁷

Kuzeydeki Kara Kum, Oğuzların başlıca yaylakları idi. İslâm coğrafyacıları Kara Kum'u biliyorlar ve ona Mefazatu'l-Guzziye (Oğuz Çölü) adını veriyorlardı. Kara Kum'daki Irgız ırmağının adı da Harezmişahlar devri kaynaklarında geçmektedir.⁶⁸

Güneyde Buhara'ya kadar uzanan Kızıl Kum, XI. yüzyıldan itibaren daha fazla önem kazandı ve Kıpçak baskısı yüzünden Oğuzların süreklince oturdukları bir yurt halini aldı.

Mangışlak ve Balhan (Balkan) bölgeleri verimsiz bölgeler idiler. Bu bölgede yaşayan Oğuzlar varlıklarını korudular. Bilindiği gibi bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti Türkmenleri bu bölgede yaşayan Oğuzların torunlarıdır.⁶⁹

Oğuzların Aşağı Seyhun bölgesine doğudan Çu ve Talas bölgelerinden geldikleri şüphesizdir. Fakat onların bu yeni yurtlarına ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Oğuzların Aşağı Seyhun boylarına Halife el-Mehdi zamanında (775-785) geldikleri hakkında Horasanlı bir müverrihin sözleri doğru olabilir.⁷⁰

Çünkü, Karluklar, 766 yılında Türgiş Devleti'ne son verdiler. Karluk fethi pek tabii olarak yer değiştirmelerine ve göçlere sebep oldu. Hatta Oğuzların doğu komşuları Çiğillere karşı düşmanlığın esası bu göç hareketleri ile ilgilidir.⁷¹

Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b.Tahir zamanında (828-844) üzerlerine ordu gönderilen Oğuzların nerede oturdukları bilinmiyor ise de, onların artık bu esnada aşağı Seyhun boylarında bulduklarına da şüphe yoktur. Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b.Tahir'in oğlu, Tahir kumandasında 838-840 yılları arasında gönderilen ordu Oğuzları yenerek 1000 kadar tutsak almıştı. Bu tutsakların satışından 600.000 dirhemlik bir gelir elde edilmişti.⁷² Aşağı Seyhun boyları ile Aral kıyılarının Oğuzlardan önceki sahiplerinin Peçenekler olması gerekir. Tahminlere göre Oğuzlar, doğudan gelerek Peçeneklere saldırdılar ve sonunda onları Cim (Emba) ırmağının ötesine attılar. Yurtlarından atılan Peçenekler Cim ile İtil arasında yerleştiler. Fakat, 893-897 yılları arasında Oğuzlar ile

Hazarların ortak hücumlarına uğradılar. Yenilen Peçeneklerin kalabalık kısmı İtil'i geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara göç ettiler. Peçeneklerin bir kısmı da Oğuzlara katılıp eski yurtlarında kalmıştı. Oğuz Peçenek boyunu meydana getiren⁷³ şüphesiz bunlardır.

Oğuzların Yaşayış Tarzı

X. yüzyılın başında Oğuzların çoğu göçebe yaşamı sürüyordu. Yazın kuzeydeki Kara Kum'a, Cim (Emba) ırmağına doğru kuzeybatıdaki yaylalara Aral ile Buzaçı ve Mangışlag arasındaki bölgeye; kışın ise Aşağı Seyhun boylarına dönüyorlardı. Oğuz hükümdarı kışın ırmağın kıyısına yakın olan Yeni Kent'te oturuyordu.⁷⁴ Yine Aşağı Seyhun bölgesinde Cend ve Tumar-Utkul adlı iki şehir daha vardı.⁷⁵ Yeni-Kent,⁷⁶ Oğuz hükümdarları olan yabguların başkentidir.⁷⁷ Oğuz yabgusuna bağlı iki şehirden biri olan Cend ise Seyhun'un sol tarafında ve Yeni-Kent'in kuş uçuşu 140 km. kuzey doğusunda bulunuyordu.⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud'un sözünü ettiği Oğuz şehirleri; Sepren, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Sitkün idiler. Bu şehirlerin hepsi de Karaçuk Dağları kesiminde yani verimli topraklar üzerinde bulunuyorlardı. Bunlardan Sepren, X. yüzyıl coğrafyacılarının eserlerindeki Savran'dır (Sabran). Savran X. yüzyılın birinci yarısında, Oğuz sınırında bulunan bir İslâm şehriydi. Bundan dolayı şehir gelişmiş olup yedi kat surla çevriliydi. Savran'ın dış mahallesi (Rabaz) vardı. Cami de iç şehirde bulunuyordu. Oğuzlar barış yapmak ve ticaret işleri için bu şehre gelirlerdi. 1255'te buradan geçen Ermeni Kralı Hetum ve mahiyeti Savran'ı çok büyük bir şehir olarak görmüşlerdi.⁷⁹ Karaçuk, Farab'ın Türkçe adıydı. Karaçuk ise Savran ve Yesi arasındaki bir mevkideydi.⁸⁰ Suğnak, Tünen Arık'ın 6 veya 7 mil kuzeyindeki Sunak Kurgan veya Sunak Ata mevkindeydi.⁸¹ Oğuz şehirlerinden biri olan Savran, yakınındaki, Sadık Ata Tepesi'nin Sabran olduğu düşünülmüştür.⁸²

Sitkün'e gelince, bunun X. yüzyıl coğrafya kitaplarında geçen Süt-Kend olması gerekmektedir. Süt-Kend, Farab yöresine yakın bir yerde Seyhun'un sol kıyısında olup bugün harabeleri görünmektedir. Bu şehirde bir cami olduğu biliniyor. Süt-Kent yöresinde X. yüzyılın ilk çeyreğinde kalabalık sayıda Müslüman olmuş Oğuz ve Karlukların olduğu bildiriliyor. Bu Müslüman Oğuz ve Karluklar yöreyi kavimdaşları olan gayrimüslim Türklere karşı koruyorlardı.⁸³ Bundan başka, Farab (Karaçuk) Kence ve Şaş (Taşkend) arasındaki bölgelerde Türklere Müslüman olmuş 1000 çadıra yakın bir küme yaşıyordu.

Bütün bu açıklamalardan sonra Seyhun'un akış istikametinde, Oğuz şehirlerini şöyle sıralayabiliriz: "Sütgün" (Süt-Kend),-Yesi (Türkistan)-, "Karaçuk-Savran-Suğnak-Öz Kent-Barçınlığ- Aşnas-Cend-Yeni Kend". Ayrıca bunlardan başka bazı Oğuz şehirleri de vardı. Fakat bu Oğuz şehirleri hakkında ayrıntılı bilgimiz yoktur.⁸⁴

Aşağı ve Orta Seyhun bölgelerinde iktisadi hayat X. yüzyıldan itibaren gelişmiş ve XIII. yüzyıl başlarında yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Bunun bir sonucu olarak adı geçen bölgelerde şehir hayatı gelişmiş ve yeni şehirler kurulmaya başlanmıştır. Maddi alandaki bu gelişme aynı zamanda sosyal ve kültürel açıdan bölgenin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler Oğuz Türklerinin kültürel açıdan da ilerlemesine neden olmuştur. Kültürel açıdan bu ilerleme; Muallimi Sani olarak kabul edilen Farabi (ölm. 950), Cevheri (ölm. 1010) gibi birçok Türk asıllı âlimin yetişmesine de neden oldu. Oğuzlardan kalabalık bir bölümünün göçebe hayat tarzını bırakıp, yerleşik düzene geçmelerindeki en büyük etken, İslâmiyetin Oğuzlar arasında kabul edilmesiydi.⁸⁵ Oğuzlar, Müslüman olduktan ve Samaniler yıkıldıktan sonra, Süt-Kend, Savran (Sabran), Karnak, Karaçuk, Suğnak şehirlerini hakimiyetleri altına aldılar.⁸⁶ Göçebe yaşam tarzına devam eden Oğuzlar, şehirlerde yaşayan kavimdaşlarını "Yatuk"⁸⁷ olarak nitelendiriyorlardı. Oğuz

şehirlerinin hemen hemen hepsinde Maverâünnehir'in yerli halkı da bulunuyordu. Hatta Oğuzlar Farsça konuşan bu unsurlara da "Sukak"⁸⁸ diyorlardı. Yerleşik Oğuzların, göçebe Oğuzların siyasî faaliyetlerine ve göçlerine büyük ölçüde katılmamış, Moğol istilasına kadar bu şehirlerde oturmakta devam etmişlerdir. Moğol istilasıyla yerleşik Oğuzların önemli bir kısmı Horasan ve İran'a göç ettiler. Moğol tehlikesinin devam etmesi üzerine bunlar Anadolu'ya kadar göçlerine devam ettiler.⁸⁹

Ekonomik Hayatları

X. yüzyıl başlarında çoğunluğu göçebe hayat geçiren Oğuzların ekonomik faaliyetleri göçebe yaşayışın gereği olarak başlıca hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu. Bu sebeple onların servetlerini, koyun sürüleri, yarıklar (at sürüleri),⁹⁰ develer ve hatta Hudud'ul Alam'e göre⁹¹ sığır sürüleri oluşturuyordu. At, binit olarak deve de yüklet olarak kullanılıyordu. Oğuzlar ile komşu İslâm devletleri arasında canlı bir ticari faaliyetin mevcut olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Oğuz yurdundan geçen en önemli ticaret yolu Harezm'den İtil bölgesine giden yol idi.⁹² Coğrafyacılara Oğuz tüccarlarının çok olduğunu belirtmektedirler.⁹³ İbn Fadlan⁹⁴ Bulgar'a giderken 5000 kişilik muazzam bir kervan içinde Oğuz yurdundan geçmişti. Oğuzlar barış zamanlarında ticaret amacıyla Harezm'den Curcaniye ve Barategin şehirlerine; Maverâünnehir'den de Savran şehrine gidiyorlardı.⁹⁵ Oğuzların başlıca ticaret malı koyun idi. Horasan ve Maverâünnehir halkı et ihtiyacını Oğuzlar ve Karluklardan temin ediyordu.⁹⁶

Dini İnanışları

Oğuzlar, Göktürkler zamanında olduğu gibi, X. asırda da eski Şâmani (Kamlar) dinine bağlı bulunuyorlardı. İslâmiyet'in tek Tanrı anlayışına yakın olarak "bir Tanrı"ya, onun kadir-i mutlak olduğuna, ahiret hayatına ve cennete inanıyorlar.⁹⁷ Öteki dünyada gerekli olduğuna inandıkları için de kahramanlarını at ve silahları ile gömüyorlar ve ayrıntılarıyla bildiğimiz defin ve matem (yuğ)⁹⁸ merasimlerine göre de cenazelerini defnediyorlardı.⁹⁹

İbn Fadlan, Oğuz yurdunda ne bir mabed gördüğünden, ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkça bahseder. Fakat Oğuzların hakimleri olduğunu biliyoruz. Oğuzlar bu manevi şahsiyetlerine büyük bir saygı gösteriyorlardı.¹⁰⁰ Hatta bu hakimlerin Oğuzların kanları ve davaları (malları) üzerinde hüküm sahibi buldukları söyleniyor ki, bu ifadeden manevi şahsiyetlerin Oğuz eli üzerinde ne kadar önemli bir tesir ve nüfuzları olduğu ortaya çıkmaktadır. İşte bizim Korkut-Ata (Dede Korkut) bu hakimlerden biri idi. Tabiplik yapan, geleceğe ait haberler veren, yapılacak bir teşebbüsün uğurlu olup olmayacağına hükmeden, dini törenlere başkanlık eden bu manevi şahsiyetlere Oğuzların "kam"¹⁰¹ mı dedikleri, yoksa başka bir ad mı (mesela dede) verdikleri tam olarak bilinmemektedir. XVII. ve daha sonraki yüzyıllarda dini şahsiyetler 'Ata' unvanı ile anılıyorlardı. Eski Türklerde 'kam' 'baba' demektir. Sonra onun yerini 'Ata' aldı. Atanın yerini de yine din adamlarının unvanı olan 'baba' aldı.¹⁰²

Ölü gömme adetlerine gelince, onlar ölülerini Göktürkler gibi, elbiseleri, silahları ve yanlarında diğer şahsi eşyaları ile birlikte gömüyorlardı. Ölü, oda şeklinde açılan bir mezara oturtulup, eline kırmız dolu bir kadeh veriliyor ve önüne de yine kırmız dolu bir kap konuluyordu. Mezar, oda gibi açılıyor, tavanı yapıldıktan sonra onun üzerine de çamurdan kubbeye benzer külâh kısmı ilave ediliyordu.¹⁰³ Oğuzların, bu mezarları ile Türkiye'de bilhassa Selçuklu Devri'nde yaygın bir şekilde görülen ve bilim adamları tarafından Türk

çadırına benzetilen kümbetleri arasında yakın bir benzerliğin varlığına işaret edilebilir. ¹⁰⁴ Hazar-Ötesi Türkmenlerinin de mezarlarının üzerine tümsek gibi şekiller yaptıklarını ve buna “yozka” dediklerini biliyoruz. ¹⁰⁵

Gömülme işi bittikten sonra, ölünün atları kesilerek yenirdi ki, ¹⁰⁶ bu da bütün Türk kavimlerinde görülen “yuğu aşısı” ¹⁰⁷ veya ölü aşısı geleneği idi. ¹⁰⁸ Türkiye’de bu gelenek yüzyıllarca sürüp gelmiş ve şimdi de mahiyeti ayrı kalmak suretiyle köy, kasaba ve hatta şehirlerde yaşamaktadır. ¹⁰⁹ Ölen kişi, sağlığında bazı kimseleri öldürmüş ise bunların ağaçtan resimleri yapıp mezarın üzerine konulurdu.

İnanışa göre, bir adamın öldürdüğü insanlar cennette öldürenin hizmetçileri olacaklardır. ¹¹⁰ Bu da, Göktürklerdeki balbal geleneğinden başka bir şey değildir. ¹¹¹ Oğuzlar aynı zamanda başlıca Türk ellerinde olduğu gibi, yuğ aşısında yenilen atların başlarını, ayaklarını ve derilerini mezarın üzerinde bulunan sırıklara asarlardı.

Oğuzların inanişına göre, ölen kişi, cennete etleri yenilen ve derileri sırıklara asılan bu atlar ile gidecekti. Bu yapılmadığı takdirde ölen, yorucu cennet yolculuğunu yaya yapmak zorunda kalacaktı. ¹¹² Oğuzlar, yine dini inanişlarının tesiri ile suya girmiyorlar, yabancılarında yıkanmalarına engel oluyorlardı. Çünkü, suya girmekle, onların kendilerini büyüleyeceğinden korkarlar ve böyle yapanları para cezasına çarptırırlardı. Bütün Türklerdeki köklü inanişına göre, su kutludur ve arıdır. Yıkanmak, arı olan suyu kirletmek, büyük bir günah işlemek demektir. Bu ise uğursuzluğa ve felakete sebep olurdu. Oğuzlar yine dini inanişları ile ilgili olarak, giysilerini eskiyinceye dek üzerlerinden çıkarmıyorlardı. Ayrıca, Oğuzlar, Müslümanların aksine olarak, koyunu başına vurarak öldürüyorlardı. ¹¹³

Oğuzlar hastalanan kimselerin (yakın akrabaları da olsa) yanlarına yaklaşmazlardı. Hasta olana kul ve karavaşlar (cariye) hizmet ederlerdi. Yoksullar ise tamamen kaderleri ile baş başa bırakılırdı. Bu husus, şüphesiz bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalanmaktan korkmalarından ileri geliyordu. ¹¹⁴ Bu davranış şekli bir çeşit karantina uygulaması olarak düşünülebilir.

Oğuzların İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra da dini inançları gibi, siyasî, sosyal ve hukuki gelenek ve göreneklerini de kısmen devam ettiriyorlardı. Harezm ve İtil’e komşu olmaları ve İslâm dünyası ile Hazar ve Bulgarlara giden büyük kervan yolu üzerinde bulunmaları yüzünden Müslümanlar ile ekonomik ve kültürel ilişkilerde bulunmuşlar, İslam Kültür ve medeniyetini ve Müslümanları yakından tanıma imkanı bulmuşlardır. ¹¹⁵ Bununla beraber, Hazarlar kısmen ve İtil Bulgarları toptan Müslüman olduğu halde, Oğuzlar henüz Şamani dinine bağlı kalıyorlardı.

Bütün bunlara rağmen ticaret ve siyasi ilişkiler sayesinde İslâm dini yavaşça Oğuzları etkilemekte, henüz inanmamakla beraber bazı İslâmi tabirler yayılmakta, kelime-i şehadet bilinmekte ve hele Kur’an’ın okunuşu onları etkilemekte idi. 922’de bu hususlara dair kayıtlar oldukça ilgi çekicidir. ¹¹⁶ Nitekim, bu etkiler ile Oğuzların küçük Yınal’ı Müslüman olmuş; fakat milli ve dini gelenek henüz kuvvetli olduğu için “Müslüman olursan bize reislik edemessin” ¹¹⁷ muhalefetiyle karşılaşarak tekrar Şamaniliğe dönmeye mecbur kalmıştı. Bu gibi itiraz ve dayatmalara rağmen, İslâmiyet Oğuzlar arasında nüfuza başlamış ve tedricen yayılma yoluna girmiştir. Nitekim, X. yüzyılın ortalarında Talas, Sayram, Salçı, Atlıh ve Sır-Derya’nın aşağı istikametinde Süt-kent, Sabran (Savran) şehirleri artık Müslüman olmuş, hatta Oğuz yabgusunun idaresinde olduğunu kesinlikle bildiğimiz Cend ve Yengi-kent şehirlerinde bile halkın bir kısmı bu dine girmişti. Bununla beraber Oğuzların yabguları ile

birlikte İslamiyet'i kabul etmeleri uzunca bir süre alacaktır.¹¹⁸

Başka Gelenek ve Göreneklere

X. yüzyılda Oğuzlar arasında; kadınlar erkeklerden kaçmazlar ve yüzlerini de örtmezlerdi. Bununla beraber Oğuzlar arasında 'Fiil-i livata' ve 'Zina' gibi suçlarda görülmezdi.¹¹⁹

Oğuzlarda, öldürülenin öcünü almak¹²⁰ adeti de vardı. Ayrıca Cahiliyye Devri Araplarında olduğu gibi bir baba ölünce oğlu, üvey annesi ile evlenebiliyordu.¹²¹ Evlenme geleneğinde başlık verme geleneği de mevcuttu.¹²² Düğün gelenekleri hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz, Fakat Tuğrul Bey'in 1063 yılında Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlendiği zaman, bir odada kürsü üzerinde oturan gelini ziyaret ettikten sonra avluya çıktığını ve orada beğleri ile birlikte sevinç içinde raksettiğini ve bu esnada Türkçe şarkılar söylediğini biliyoruz.¹²³

Oğuzların X. yy.'da yüz şekillerinin öteki Türk kavimlerinininkinden ne derece farklı olduğunu bilmiyoruz. Oğuzların yüz şekilleri hakkında en eski bilgi Camiüt Tevarih'te bulunmaktadır. Bu eserde; "Oğuz eli yurtlarından çıkıp Maverâ'ün nehr yörelerine ve İran ülkesine gelerek burada doğup büyüyünce su ve hava sebebi ile şekilleri yavaş yavaş Tacik şekline benzedi. Onlar halis Tacik olmadıklarından Tacikler onlara "Türkmân" yani "Türke benzer" dediler. Bu sebeple bu ad bütün Oğuz boylarına verilmiş ve bununla tanınmışlardır." şeklinde ifade edilmektedir.¹²⁴ Kaynağın bu ifadesiyle Oğuzların yüz şekillerinin Moğollarınki gibi olmayıp, İranlıların ki gibi düz olduğu ortaya çıkar.¹²⁵

Oğuzların karakter yapılarına gelince, bu konuda tam ve kesin hükümler vermek mümkün değildir. Oğuzların yaşadıkları coğrafya ve yaşam koşullarının ağırlığı göz önüne alınırsa, sert mizaçlı insanlar olduğu hükmüne varılabilir. Ayrıca İbn Fadlan'ın anlatımından da Oğuzların misafirperver, namuslu ve dürüst insanlar olduğu sonucuna varılabilir.¹²⁶

Oğuzların konuştuğu Türkçe, daha Anadolu'ya gelmeden, Türkistan'da iken Türk lehçelerinin en incisi ve en zarifi sayılıyordu. Kaşgarlı bu hususu bilhassa belirtir, yine aynı müellif, yalnız Oğuz lehçesinde bulunan bazı kelimeleri de bildirmektedir.¹²⁷

Dr. Cem TÜYSÜZ

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 277-288

Dipnotlar :

1. TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler, Ankara 1995, s. 16-92. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1996, s. 47-49.; ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1991, s. 3-28, 128, 196.
2. SÜMER, F., "Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler", D.T.C.F. Dergisi, Ankara, 1959, C/XVII, sayı: 3-4, s. 388-389.
3. BANG, W-R. R., ARAT, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936, s. 10.
4. SÜMER, Oğuzlar, s. 13.
5. SİNOR, D., "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Mülâhazalar", TDED, C/IV, 1-2, 1950, s. 4-6.
6. ALYILMAZ, C., Orhun Yazıtları'nın Söz Dizimi, Erzurum 1994, s. 40.

7. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 141-143.
8. SÜMER, F., "Oğuzlar", İslâm Ansiklopedisi, VI/378. KAFESOĞLU, İ., "Oğuzlar", Türk Dünyası El Kitabı, s. 156. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1940, TDK, III/61.
9. SÜMER, F., "Oğuzlar", İ. A. VI/378.
10. KAFESOĞLU, İ., "Oğuzlar", İ. A. 156.
11. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/120.
12. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48, 62.
13. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 16-17.
14. TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler, s. 72-92.
15. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 141 vd.
16. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/102; ERGİN, M., Orhun Abideleri, İstanbul 1970, s. 75-77; KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142.; CHANG, JAN-TANG, Tang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei 1968, s. 138.
17. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/ 116.; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 81.
18. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/136.; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 63.
19. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142-143. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 23-24.
20. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 166.
21. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142-143. SÜMER, F., Oğuzlar, 1992, s. 23-24.
22. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 167.
23. "...Tün katdımız Bolçu'ka tan öntürü tegdimiz. "Tün katmak, tünü (geceyi), tüne (güne) katmak, yani gündüz yürüyüşüne gece yürüyüşünü da ilave etmek, gece yürüyüşü yapmak demektir. Türkiye'de dün katmak şeklinde eski metinlerde görülür. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/112.
24. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48, 62-66 ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57, 67-68.
25. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48, 62-66 ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57, 67-68.
26. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48-50. ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57-58.
27. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 170.
28. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 28.
29. "yut" için bakınız. KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, III/142.
30. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48-50, 62-64.; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57-58, 67-68.
31. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 171.
32. "yılı" için bkz: KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, I/21, 91, 241, 257, 285, 330, 332, 412, 461, 481, 482, II/96, III/34, 76, 104, 131, 178, 292, 300.
33. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/66; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 68.
34. "Otuz artuki dört yaşına Oğuz tezip Tabgaç'ka girdi. Ökünüp süledim" ERGİN, M., Orhun Abideleri s. 69; ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/ 66; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 69; CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 172. vd.
35. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/120; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 82.
36. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/58; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 61.
37. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 200-201.
38. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 201-202.
39. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 202-203.
40. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 203-204.
41. KURAT, A. N., "Göktürk Kağanlığı", D. T. C. F. Dergisi, 1952, X, 1-2, s. 1-56.

42. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/176.
43. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142-143.
44. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 29-30.
45. CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 200-204.
46. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/66.
47. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/164.
48. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/165.
49. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/168.; ÖGEL, B., "Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi", BELL., XV/59, (1951), s. 377.
50. ÖGEL, B., "Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi", BELL., XV/59, (1951), s. 377.
51. SÜMER, F., "Oğuzlar", İ. A. IX, s. 380.
52. SÜMER, F., "X. Yüzyılda Oğuzlar", DTCFD. XVI/3-4, s. 137.
53. SÜMER, F., "Oğuzlar", İ. A. IX, s. 380.
54. SÜMER, F. Oğuzlar, s. 33; TURAN, O. Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti., s. 37.
55. Bu şehirler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. B. ÖGEL, İslamiyet'ten Önce Tür Kültür Tarihi, s. 333-341; F. SÜMER, Oğuzlar, s. 46-54.
56. İSTAHİRİ, Kitab'u Mesalik İl-Memalik, M. J. Dc Geoje, (BGA), Leiden 1929, s. 9-290.
57. TOGAN, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 56-60; SÜMER, F., Oğuzlar, s. 46.
58. İSTAHİRİ, Kitab'u Mesalik İl-Memalik, s. 10, 222; MİNORSKY, V., The Regions of the World. (Hudud-ul Alam) (GMNS), London 1937, s. 100.
59. KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937. s. 32-33, 43-45; KURAT, A. N., "Peçenek", İ. A., C/IX., 535-543.
60. TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 37-38.
61. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 46.
62. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 46-47.
63. BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s. 190-194. BARTHOLD, W., "Selçuklu Devleti'nin Kurulmasından Önceki Oğuzlar" Soçineniya, Tom II cast'ı, Moskova 1963, s. 558-583.
64. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 47.
65. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 47.
66. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 47.
67. ERGİN, M., Şecere-i Terakime, İstanbul, (Tarihsiz) s. 56.
68. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 48.
69. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 48.
70. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 49.
71. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 49.
72. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 49.
73. KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937; KURAT, A. N., IV-XVIII. yy. Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992, s. 44-64; KURAT, A. N., "Peçenek", İ. A., X/535-543.
74. BARTHOLD, W., Türkistan, s. 192-193; BARTHOLD, W., Soçineniya, s. 574.
75. BARTHOLD, W., Soçineniya, s. 574-575.
76. Yeni-Kent ve Oğuz şehirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: BARTHOLD, W., Soçineniya s. 574-575.; MİNORSKY, V., Hudud-ul Alam, s. 122.; BARTHOLD, W., Türkistan, s. 192.

77. "Yabgu" hakkında bakınız: BARTHOLD, W.; Soçineniya, s. 574; TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 37-39.
78. BARTHOLD, W., Soçineniya, s. 574-575; BARTHOLD, W. Türkistan, s. 194-195.
79. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 51.
80. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 52.
81. BARTHOLD, W., Türkistan, s. 194.
82. ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Türk Milli Kültürü, s. 340.
83. MİNORSKY, Hudut-ul Alam, s. 118-119; ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Türk Milli Kültürü, s. 333, 337, 341.
84. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 53; TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 38-39.
85. Oğuzlar arasında İslâmiyetin yayılışı için bakınız: TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mevküresi Tarihi, İst. 1969, s. 33-62.
86. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 53.
87. "Yatuk: Tenbele Yatuk kişi denir. Oğuzlardan birtakımları vardır ki şehirlerinden dışarıya çıkmazlar, savaş yapmazlar, onun için bunlara "yatuk" denir. " "Tembeller ve atılmışlar demektir." KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, III/14-15.
88. "Sukak: Oğuzların Farslara verdikleri addır. Bu Sukak Ne ter: Bu Farslı ne der?", KAŞGARLI M. Divan-i Lügat-it Türk, II/287.
89. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 54.
90. "yılıkı" için bkz: KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, I/21, 91, 241, 257, 285, 330, 332, 412, 461, 481, 482, II/96, III/34, 76, 104, 131, 178, 292, 300.
91. MİNORSKY, Hudud'ul Alam, s. 110.
92. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 55.
93. MİNORSKY, Hudud'ul Alam, s. 119.
94. İBN FAZLAN (Fadlan) Seyahatname, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 1995, s. 34-44.
95. MİNORSKY, Hudud'ul Alam, s. 119.
96. İSTAHRİ, Kitabu Mesalik il Memalik, s. 281-288.
97. İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 34-35; TANYU, Hikmet, İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980, s. 1-194.
98. "yuğ" için bkz: KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, III. /143.
99. İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40; KAFESOĞLU, İ., Eski Türk Dini, Ankara 1980, s. 1-67.
100. MİNORSKY, Hudud'ul Alam, s. 100; İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.
101. KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, I/283, II/157, 443.
102. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 56.
103. İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.
104. ASLANAPA, O., Türk Sanatı, İstanbul 1993, s. 69-85.
105. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 56.
106. İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40-41.
107. "Yuğ basan" için bkz; KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, II/399.
108. İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1954., s. 189; TANYU, H., İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, s. 46.
109. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 56.
110. İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.

- 111.İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 178-181.
- 112.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40; BARTHOLD, W., "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimleri", BELL, XI/43 (1947), s. 515-519.
- 113.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36-37.
- 114.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.
- 115.TURAN, O., "Türkler ve İslâmiyet", DTCF Dergisi, 1946, IV/4, s. 458-461; TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 48-62.
- 116.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36.
- 117.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 39.
- 118.TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 41.
- 119.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 35-36.
- 120.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 38.
- 121.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36; ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979, s. 161-189.
- 122.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36; ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 161-189.
- 123.Ebu'l Faraç, Ebu'l Faraç Tarihi, (çev. Ö. R. Doğrul), TTK., Ankara 1987, I/315.
- 124.REŞİD-ED-DİN FAZLULLAH, Cami ût-Tevarih, B. Kerimi Yayını, Tahran 1338, s. 35. vd.
- 125.TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 381-382.
- 126.İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 33-44; TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 144-145.
- 127.Oğuz lehçesinde kullanılan kelimeler için bkz: BANGUOĞLU, T., "Oğuz Lehçesi Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1960, s. 23-48.; KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, C. II. III.

Kaynaklar :

- AHMED B. MAHMUD, Selçuk-name, I/6-7, (Haz. E. Merçil), İstanbul, 1977.
- AHMET REFİK, Anadolu'da Türk Aşiretleri, (966-1200), İstanbul, 1998.
- AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C. I., İstanbul, 1995.
- AKSARAYI KERİMEDDİN Mahmud, Müsamerat-ul Ahyar, (Çev. M. N. Gençosman), Selçuki Devletleri Tarihi, Ankara 1943.
- ALYILMAZ, C., Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi, Erzurum 1994.
- ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul 1993.
- AYNİ, Bedrettin, İkdu'l-Cûmân fi Tarih-i Ehli'z-Zeman, Beyazıd Devlet Kitaplığı-Veliyüddin Efendi Bölümü, no: 2376, 516.
- AZİMİ, Azimi Tarihi, Çeviren A. Sevim, Ankara, 1989.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABADİ, Bezm u rezm, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1990.
- B. HROZNY, "Ön Asya'nın En Eski Tarihi", (Çev. Saim A. Dilemre), DTCF. Dergisi, I., 1942, s. 120-121.
- BANG, W-R. R., ARAT, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul, 1936.
- BANGUOĞLU, T., "Oğuz Lehçesi Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1960, s. 23-48.
- BARTHOLD, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası C. I., 1951, s. 135-159.
- BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s. 190-194. BARTHOLD, W., "Selçuklu Devletinin Kurulmasından Önceki Oğuzlar", Soçineniya, Tom II cast'l, Moskova, 1963, s. 558-583.

- BARTHOLD, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, 1975.
- BARTHOLD, W., Tarihte Araplar, İstanbul, 1996.
- BARTHOLD, W., "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimleri", BELL, XI/43 (1947), s. 515-519. Baybars Tarihi, (Çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941.
- BİCE, H., Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara, 1991.
- BROSSET, Mb, Historie de la Georgiye I, St. Petersburg, 1849.
- CAHEN, C., Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yy. İkinci Yarısı), (Çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992.
- CHANG, JAN-TANG, Tang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei, 1968. CLAVİJO, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1985. CÜVEYNİ, Tarih-i Cihangüşa I, (Çev. M. Öztürk), Ankara, 1988.
- ÇAĞATAY, N., Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara, 1989.
- DEMİRKENT, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (I-II), Ankara, 1990.
- DENY, J., Grammaire de La Langue Turgue, Paris 1921.
- DONUK, A., Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.
- EBU'L FARAÇ, Ebu'l Faraç Tarihi I/II, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- EBUBEKR-İ TİHRANİ, Kitab-ı Diyarbakriyya I/II, (Çev. F. Sümer, N. Lugal), Ankara 1993.
- EBUL GAZİ BAHADIR HAN, Şecere-i Terakime, (Çev. M. Ergin), İstanbul, (Tarihsiz).
- EL HÜSEYNİ, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1943.
- ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.
- ERZİ, A. S., "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar I. Kitab-ı Dede Korkuk Hakkında Notlar. II. Uzun Hasan'ın Birinci Karaman Seferi", BELL, XVIII/70 (1954), s. 179-221.
- GÖDE, K., Eretnalılar, Ankara 1944.
- GRECARD, F., "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", (Çev. O. Turan), Ülkü Mecmuası, sayı: 74-80, s. 52.
- HAIG, T. W., "Salgurlular", İ. A. X, 125-126.
- HALAÇOĞLU, Y., XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988;.
- HEY'ET, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994.
- HEY'ET, Meteriali Po İstorii Azerbaydjano, Tomb II, Bakü 1958.
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Amasya Tarihi II, İstanbul, 1329.
- İBN BİBİ, El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Alaiye II, (Çev. M. Öztürk), Ankara, 1996.
- İBN FAZLAN (Fadlan), Seyahatname, (Çev. R. ŞEŞEN), İstanbul, 1995.
- İBN MİSKEVEYH, Tecaribü'l-umem ve Te'akübü'l-Himem, (İngilizce çev. F. Amedroz-D. S. Margoloth, The Eclipse of the Abbasite Caliphate), Oxford 1920-1921.
- İBN-ÜL ESİR, El Kamil Fi't-Tarih, (C. S. Tornberg, Leiden, 1851-1876'den Çev. Dr. A. Ağırakçı), İstanbul 1991.
- İNAN, A., "Orun ve Ülüş Meselesi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul 1931, s. 121-133.
- İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1954.
- İSTAHİRİ, Kitab'u Mesalik İl-Memalik, M. J. Dc Geoje, (BGA), Leiden, 1929, s. 9-290.
- İZGİ, Ö., Çin Elçisi Wong Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara, 1989.
- KAFESOĞLU, İ. "Malazgird Muharebesi", İ. A, VII/242-248.
- KAFESOĞLU, İ. Selçuklular Tarihi, İstanbul, 1972.

- KAFESOĞLU, İ., "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274;.
- KAFESOĞLU, İ., "Melikşah", İ. A. VII, 671.
- KAFESOĞLU, İ., "Oğuzlar", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1992.
- KAFESOĞLU, İ., "Selçuklular", İ. A. X, 357;.
- KAFESOĞLU, İ., "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", Jean DENY Armağanı, Ankara, 1958, s. 121-123.
- KAFESOĞLU, İ., Eski Türk Dini, Ankara, 1980.
- KAFESOĞLU, İ., Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 1953.
- KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1996.
- KAŞGARLI MAHMUT, Divan-i Lügat-it Türk I-II-III, (Çev. B. Atalay), Ankara, 1986.
- KAYMAZ N., Pervane, Mu'inü'd-din Süleyman, Ankara 1970.
- KOSSANYÍ, B., "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", (Çev. H. Z. Koşay), BELL, 29, 1944, s. 120. 1994.
- KÖPRÜLÜ, F., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", BELL VII/28 (1943), s. 219-313.
- KÖPRÜLÜ, F., "Türk ve Moğol sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuniyeti", Türk Hukuk Tarihi Dergisi I, Ankara, 1944, 1-9.
- KÖPRÜLÜ, F., Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara, 1991.
- KÖYMEN, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, II, III, IV, V., Ankara 1992-93.
- KURAT, A. N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992.
- KURAT, A. N., "Göktürk Kağanlığı", D. T. C. F. Dergisi X/1-2, 1952, s. 1-56.
- KURAT, A. N., "Peçenek", İ. A, X/535-543.
- KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.
- MEHMET NEŞRİ, Cihannüma, (Yay. F. R. Unat. -M. A. Köymen), Ankara, 1949.
- MERÇİL, E., Kirman Selçukluları, Ankara, 1989.
- MERÇİL, E., Fars Atabeğleri, Salgurlular, Ankara, 1991.
- MERÇİL, E., Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991.
- MİNORSKY, V., The Regions of the World. (Hudud-ul Alam) (GMNS), London, 1937. MÜNECCİMBAŞI, Camiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, (Yay. Haz. A. Öngöz), İzmir, 2001. OCAK, A. Y., Babailer, İstanbul, 1996.
- ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları II-III, Ankara, 1940.
- ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1991.
- ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979.
- ÖGEL, B., Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982.
- ÖGÜN, G., "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992, s. 77-78.
- PRİTSAK, I., "Kara Hanlılar", İ. A. VI, 254-255.
- PRİTSAK, R. O., "Der Untergang Des Reiches Des Oguzischen Yabgu", Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 396-410.
- RASONYÍ, L., "Selçuk Adının Menşeiine Dair", BELL III/10, 1939, s. 377. 384.
- RAVENDİ, Rahat'us Sudur ve-Ayetü's-Sürur I-II, (Çev. Ahmet Ateş), Ankara, 1977.
- REŞİD-ED-DİN FAZLULLAH, Cami üt-Tevarih, Tahran, 1338.
- RIDVAN NAFİZ, Sivas Şehri, İstanbul, 1928.

- RUNCIMAN, S., Haçlı Seferleri Tarihi, I, II, III, (Çev. F. Işıltan), Ankara, 1998.
- SEVİM, A., Suriye Filistin Selçuklu Devleti Tarihi, Ankara, 1989.
- SEVİM, A. -E., MERÇİL, Selçuklu Devleti Tarihi, Siyaset, Teşkilat, Kültür, Ankara 1995.
- SİNOR, D., "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Mülahazalar", TDED, C/IV, 1-2, 1950, s. 4-6. SÜMER F., Çepniler, İstanbul, 1992.
- SÜMER, F., "Ağac-Eriler", BELL XXVI/103 (1962) s. 521-528.
- SÜMER, F., "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", BELL XXIV/96, 1960, s., 567-594.
- SÜMER, F., "Boz-Oklu Oğuz Boylarına Dair", DTCF Dergisi, XI/65-103.
- SÜMER, F., "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar", Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, I/1-98. SÜMER, F., "Oğuzlar", İ. A., VI, 378.
- SÜMER, F., "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", DTCF Dergisi, XVII., 1959, s. 359-455. SÜMER, F., Eski Türklerde Şehircilik, 1984, s. 33-37.
- SÜMER, F., Oğuzlar, İstanbul 1992.
- SÜMER, Faruk, "Anadolu Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1969.
- ŞİKARİ, Karamanoğulları Tarihi, (Yay. Haz., Mes'ut KOMAN), Konya, 1946.
- ŞÜKRULLAH, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi, (Çev. H. N. Atsız), İstanbul, 1939.
- TAHSİN, Ü., Karamanoğulları Tarihi, Ankara, 1957.
- TANYU, H., İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980.
- TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler, Ankara 1995.
- TOGAN, A. Z. V. "Azerbaycan", İ. A., II, s. 101.
- TOGAN, Z. V., Oğuz Destanı, İstanbul, 1972.
- TOGAN, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.
- TOGAN, A. Z. V., "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", Türk Hukuk ve İktisat tarihi Mecmuası VI., 1931, s. 7-43.
- TURAN O., "Gıyaseddin Keyhüsrev", İ. A. VI, 620-629.
- TURAN, O., "Türkler ve İslâmiyet", DTCF Dergisi, 1946, IV/4, s. 458-461;.
- TURAN, O., "Türkler ve İslâmiyet", DTCF Dergisi, 1946, 4/4, s. 457, 485.
- TURAN, O., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993.
- TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1969.
- TURAN, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.
- TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İst. 1969, s. 33-62.
- URFALI MATEOS, Vekayi-Name, (Çev. H. D. Andreasyon), Ankara 1962.
- UZUNCARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi II-III-IV, Ankara, 1988.
- ÜNVER, İ., Ahmedi-İskender-Name, Ankara, 1983.
- VARDAN, "Türk Fütihat Tarihi", (Çev. H. D. Andreasyon), İ. Ü. E. F, Tarih Semineri Dergisi I, 1937, 154-242.
- VARLIK, M. Ç., Germiyanogulları Tarihi, Ankara, 1974.
- WITTEK, P., Menteşe Beyliği, (Türkçeye çeviren: O. Ş. Gökyay), Ankara, 1986.
- YALGIN, A. R. "Ulu-Dağ Çevresinde Türk Damgaları", III. T. T. Kong., Ankara, 1948, s. 426-433.
- YALGIN, A. R., Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa, 1943.
- YINANÇ, M. H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944.
- YÜCE, K., Saltuk-name'de Tarihi Dini ve Efsanevi Unsurlar, Ankara, 1987.

- YÜCEL, Y., Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, c/I-III, Ankara 1991.
- YÜCEL, Y., Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ankara, 1983.
- ZAHODER, B., “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, (Çev. İ. Kaynak), BELL, XIX/519, 1955, s. 76;.